

96
21st
11th

Dec. 169

1

श्रीगणेशायनमः१ प्रयोगेति१ तत्र पंचविकर्तृस्थितं तत्र कर्तो१ हेतुकर्तो२ कर्मकर्तो३ अभिहितकर्तो४
 तौ४ अनभिहितकर्तो५ पंचेति तत्र स्थितं तत्र कर्तो यथा पुराणं करोति देवदत्तः१ हेतुकर्तो यथा
 जादूति शिष्येण गुरुमंगमयति शिष्यं गुरुः२ कर्मकर्तो यथा स्वयमेव यत्पते कुलवृद्धिः३
 अभिहितकर्तो यथा ग्रामं जादूति पुरुषः४ अनभिहितकर्तो यथा लोकः क्रियते विष्णुना५ कर्मसं
 प्रयोगः१ गमिष्यतां तातुं श्रेयं कारकमादितः संज्ञायां यद्विधेनेदास्त्रये विंशतिधा पुनः१

प्रविधेति ईप्सितं१ अनिप्सितम्२ ईप्सितानीप्सितं३ प्रकथितम्४ कर्तृकर्म५ अभिहितं कर्म६ ।
 अनभिहितं कर्म चेति१ तत्रेप्सितं कर्म यथा श्रोतृदत्तं भुंक्तं मनुष्यं१ अनिप्सितं यथा विषं भक्षयति ह्यद्रः२
 ईप्सितानीप्सितं कर्म यथा पापसंक्षयनं तत्र यतिं रजोभक्षयति चाकः३ प्रकथितं कर्म यथा गां दोषि

3

प

द्विविधमयादानं चलाचलं चेति चलमयमेव यथाधावतो हस्तिनः पत्यकु राधारकः १ अचल
मयादानं यथा वेतादवतदतिमुनिः चतुर्विधमधिकरणं अनिव्यापिकं २ प्रौपस्त्र्यधिक ३ वै
षयिकं ३ सामीपिकं ४ तत्रातिव्यापिकमधिकरणं यथा तिलेषु विद्यते तैलम् १ प्रौपस्त्र्यधिक
मधिकरणं यथा आस्ते कटे देवदत्तः २ वैषयिकमधिकरणं यथा वने शार्दूलस्तिष्ठति ३ सामी
प्रयादानं द्विधा चैव तथाधादश्चतुर्विधः करोति कारकं सर्वतस्त्वातं अविबक्ष्यया ३

तै ३

पिकमधिकरणं यथा नद्यावसति द्योषः नदीतीरे वसतीत्यर्थः ४ करोतीति कारकमिति व्युत्पत्त्या क
तैव कारकं नवति नस्तु कर्मोदीत्याहं सर्वमिति तेपि स्वातं अविबक्ष्यया कर्तुं संज्ञा न
वती तेष्वापि कारकत्वं सिद्धमिति ३

२

पयो गोपालः कर्तृ कर्म यथा गमयति पुत्रं ग्रासं पिता ५ प्रनिहित कर्म यथा घटः क्रियते देवदत्ते
नष्टं भ्रननिहितं कर्म यथा श्रौदनं पचति सप्तकारः १ द्विविधं करणं बाह्यमाभ्यन्तरं चेति शरीरावा
यावाद न्यद्वा स्यम् १ शरीरावयवाश्रितमाभ्यन्तरम् २ बाह्यकरणं यथा यत्रेणालुनाति व्रीहीन् कर्मकारः

तत्र पंचविधः कर्ता कर्म सप्तविधं भवेत् करणं द्विविधं चैव संप्रदानं त्रिधामतम् २॥

आभ्यन्तरकरणं यथा चक्षुषा रूपं गृह्णाति नरः २ त्रिविधं संप्रदानम् प्रेरकम् १ अनुमंतकं २ नियकर्तकं चेति प्रेरकं संप्रदानं यथा ब्राह्मणाय सांदिशति धार्मिकः १ अनुमंतकं संप्रदानं यथा भ्राता यथेव दत्तमूलं ददाति सत्यसुखः २ अनिरकर्तकं संप्रदानं यथा पुरुषोत्तमाय पुष्पं ददाति सृजनः २ श्री श्री गणेशाय नमः ॐ नमो भगवते वासुदेवाय १

३

३

तृतीयेतिकर्योतृतीयापंचमीषष्टीचेतितिस्रोभवंतितृतीयायथाचक्रेणासुरंश्चिनतिहरिः पंच
मीयथास्तोकान्मुक्तः षष्टीयथाद्युतस्यसंजानीतेमित्रम् षष्टीतिसंप्रदाने षष्टीचतुर्थीतृती
याचेतितिस्रोभवंति षष्टीयथापुरुषमृगश्वंदूमसोदातव्यः चतुर्थीयथादधितायान्तददाति
तृतीयापंचमीचैव षष्टीचकरोत्रिधा षष्टीचतुर्थीतृतीयासंप्रदाने तथात्रिधा षं
चमीखल्वपादानेवर्तेतेत्सतो न्यथा सप्तमीव्यधिकर्योचकारकस्यैवसंग्रहः १॥ प्री
देवदत्तः तृतीयायथादास्यामास्तांदिशतिकामुक्तेः पंचमीति प्रपादाने पंचम्येव भवति नान्याय
थानीपादवतरति कृष्णः सप्तमीति पूर्वधिकर्यो सप्तम्येव भवति नान्यायथा ब्रजेवसति कृष्णः १॥ इति

इति कारकसंज्ञः

३

तत्रकर्तरीतिः प्रमिहिते कर्तेदि प्रथमं भावति यथाऽप्रोदन् पचति देवदत्तः १० प्रनमिहिते कर्तेदि तृ
 तीया भावति सा यथा लोकः क्रियते विष्णुना यद्यी च यथा वैष्णवस्य वैष्णवेन वा सेव्यो हरिः ४
 तथेतिः प्रमिहिते कर्मेणि प्रथमं भावति यथा विष्णुना क्रियते लोकः प्रनमिहिते कर्मेणि द्वि

तत्रकर्तव्ये निहिते प्रथमं भावति यथा विधीयते तृतीया चाथ वा यद्यी स्मृतान निहिते द्वि
 धार्ढतथा कर्मेण निहिते विभक्तिं विद्वि पूर्वका एऽनुक्तै मय मां हित्वा पंचमी सप्तमी तथा ५
 तीया तृतीया चतुर्थी यद्यी चेति चतस्रो भवन्ति द्वितीया यथा ग्रामं गच्छति नरः तृतीया यथा पुत्रे
 रा संजानते पिता चतुर्थी यथा ग्रामाय व्रजति पुरुषः यद्यी यथा ग्रामस्य गन्ता देवदत्तः ५ श्रीराम

४

4

३कुंडलायहिरण्यं कुंडलिरण्यं ४सिंहाभयं सिंहभयम् ५वृक्षस्पर्शं वृक्षमूलम् ६प्रक्षिप्तं
 ७नवाहाराः श्रवाहाराः ८तत्रसप्तधाकर्मधारयः विशेषणपूर्वपदः विशेष्यपूर्वपदं २।
 विशेषणोभयपदः ३उपमानपूर्वपदः ४उपमानोत्तरपदः ५संभावनापूर्वपदः ६प्रवधार
 तत्राष्टधाचतस्रस्यः सप्तधाकर्मधारयः सप्तधाचवहुव्रीहि द्विगुरभाषितो द्विधा १०
 णपूर्वपदश्चेति सप्तधाकर्मधारयो भवति १ तत्र विशेषणपूर्वपदो यथा नीलं चतुर्लङ्घनी
 लोत्पलं विशेष्यपूर्वपदो यथा वैद्याकराणां सौख्यं सूचिकं श्रवैयाकराणां सुखं सूचिः २ विशेष
 णोभयपदो यथा शीतं चतुर्लङ्घनी ३ उपमानपूर्वपदो यथा शंखं इव वादुः शंखपां
 डः ४ उपमानोत्तरपदो यथा पुरुषो व्याधु इव पुरुषव्याधुः ५ संभावनापूर्वपदो यथा गुड इव

४

अथ समासः षडितिसमासः संज्ञेपात् षोढा पुनः अष्टाविंशतिधा नित्यत्वे स्त्रियत्वेन च भेदेन द्वि
विधो भवति लुगलुत्वेन च द्विविधो भवति तत्र नित्यसमासो यथा प्रचुरः अनित्यसमासो यथा ब्राह्मणस्य
हाराकं वलः लुगसमासो यथा कृष्णस्मृतिः प्रलुक्त्तनासो यथा कंठे गंडः ॥ ८ ॥ तत्राष्टधा

समासस्तद्विधितस्त्रिंशत् कृते चत्वारिंशि धायकाः तैरेकानां निसंबंधाद्भवन्त्यन्यनिधा
यकाः षष्ठसमासाश्च संज्ञेपादष्टाविंशतिधा पुनः नित्या नित्यस्वयोगेन लुगलु
त्वेन च द्विधा ॥

तत्पुरुषः यथा पूर्वः कायस्य पूर्वकायः १ कृष्णसमाश्रितः कृष्णश्रितः २ शंकुलया खंडः

५

त्रयोवादित्राः सह पूर्वपदो यथा समूहेन उद्धृतः समूलोद्धृतस्तद्वत् ५ कर्मेव्यतिहाय लक्षणो य
 था के शेषे के शेषे युगहीत्यादं बुद्धं प्रवर्तते इति के शेषे के शेषे युद्धं दिगंत रा लक्षणो यथा द ल २
 क्षिराद्याश्च पूर्वस्याश्च दिशो पदे तदलं संपदक्षिरा पूर्वो दिक् १ संख्या पूर्वो द्विगुः सच द्विविधः
 एकवन्दावी अनेकवन्दावी च तिराकवन्दावी द्विगुये यात्री शि श्रंगानि समाहृतानि त्रिंशं गमः
 तेषां पुनः समासानां प्राधान्ये स्याच्चतुर्विधम् ११

च २

त्रयारणलोकानां समाहारस्त्रिलोकी २ अनेकवन्दावी द्विगुये यात्रिलोकाः ३ द्वंद्वश्चतुर्विधः
 समुच्चयः समाहारः प्रन्वायः इतरे तदयो गच्छेति तत्र समुच्चयान्वाचयोः समासानास्ति समु
 च्चयो यथा देवदत्ते पचतियत्तदत्तश्च प्रन्वाचयो यथा वटो निद्रामटगां चानय समाहारद्वं

५

बुद्धिः ६ अवधारणापूर्वपदो यथा गुण एव धनं गुणा धनम् १ सप्तधा च बहुव्रीहिः द्विपदः १ बहुप
 दः २ संख्योत्तरपदः ३ संख्योभयपदः ४ सहस्रपदः ५ कर्मवति ह भलक्षणादिगंत्यलक्षणाश्चेति
 सप्तधा बहुव्रीहिर्भवति १ तत्र द्विपदो यथा आरुढो वानरो यं २ ठ वानरो वृद्धः १ निर्जितका रु ३
 मोयेन सः निर्जितकामः २ उपनीतं भोजने यस्य सः ३ उपनीतं भोजनो ब्राह्मणः ३ निष्क्रातो जा

दं दृष्टुं तु विधेः ज्ञेयोऽव्ययी भवो विधामतः

नोयस्मात्तन्निष्क्रातजनमृतगादं पीते श्रुं वरे यस्य सः पीता वरो हृदिः ५ उचितो विभवो यस्य
 स उचितविभवो ग्रासः १ बहुपदो यथा पराक्रमेण उपार्जिताः संपदो येन सः पराक्रम उपा
 र्जितसंपदः २ संख्योत्तरपदो यथा उपदशानामिमे युद्धाः उपदशाः ३ संख्योभयपदो यथा द्वौ

यपदार्थे प्रधानो यथा राम लक्ष्मणौ द्विगुणरूपदार्थे प्रधान एव त्रिगुणो भूव्ययीभावस्त्रिविधः प्र
 वेपदार्थे प्रधानः उत्तरपदार्थे प्रधानः अन्यपदार्थे प्रधानश्चेति तत्र प्रथमो यथा उपकुलमदितो
 यो यथा शक प्रतितृतीयो यथा अस्मत्तगंगदेशः २५ तिसमासप्रक्रिया समाप्ता १०ः प्रथमतः द्वित
 त्ययानि रूपाणि सीमान्येति सामान्यवृत्तिः अव्ययसंज्ञः भाववाचकश्चेति त्रिविधस्तद्विप्रत्य
 यः प्रनेकेषां परस्परसमर्थानपदानां प्रथमादेवपदासु सप्तमे तत्र सामान्यवृत्तिः मनुष्य
 च २५ लच ३२ न ४ रा ५ उर ६ र ७ त ८ वल ९ च १० वत ११ विनि १२ पुस १३ मिनि १४ प्राल १५
 प्राठ १६ तिनि १७ प्रारक १८ प्राल १९ च २० जलः २१ भूरा २२ कन २३ बड २४ प्रड २५
 इर २६ फक २७ यड २८ टिक २९ प्रौरक ३० प्रारक ३१ घ ३२ व ३३ रा ३४ यज ३५ इत ३६ तव ३७

एरक ३१

दोययथाशंखश्चपटहश्चशंखपटहं इतरेतरयोगोयथा रामश्चलक्ष्मणश्चरामलक्ष्मणौ पुथिष्टि
 रश्चभीमश्चभृजुनश्चपुथिष्टिरभीमाजुनाः प्रव्ययीनावोद्विधः नामपूर्वपदोऽव्ययपूर्व
 त३ पदश्चेतित्रमामपूर्वपदोयथाकिंचिच्छ्रुक्कंशाकप्रतिप्रव्ययपूर्वपदोयथाकुंभस्यसमीपेउप
 कुंभमयथाविध्यधिहरिस्त्यादितेवामितिपुनस्तेषांसमासानांप्राधान्यंचतुर्विध्यंस्यात्पूर्व
 पदार्थेप्रधानःउत्तरपदार्थेप्रधानःउभयपदार्थेप्रधानमन्यपदार्थेप्रधानश्चेति तत्सुरुवो
 द्विप्रधानःपूर्वपदार्थेप्रधानःउत्तरपदार्थेप्रधानश्चेति तत्रपूर्वपदार्थेप्रधानोयथाप्राप्तजी
 विकःउत्तरपदार्थेप्रधानोयथायज्ञयुद्धःकर्मधारयोद्विप्रधानःपूर्वपदार्थेप्रधानःउत्तर
 पदार्थेप्रधानश्चेति तत्रपूर्वोयथायुद्धवर्षभःपरोयथानीलौत्पलंवह्वीहिद्विविधःउभय
 पदार्थेप्रधानोन्यपदार्थेप्रधानश्चाद्यौयथाद्वित्राःद्वितीयोयथाचित्रगुर्देवदत्तःद्वंद्वःउभे

सवाचालः शठचयथायावहसंसमतेभायतेसवाचाटः इतिन्यथाफलान्यस्यसंतीति फलि
 नः वर्तिताः प्रारक् यथाशृंगमस्यास्तीति शृंगारकः वृंदमस्यास्तीति वंदारकः आलुचयथा
 शीतंनसहते शीतालुः ३ स्मालुः तृप्तालुः वृत्तो यथाबलेनसहते कलूलः अलौ यथावातानां
 समूहः वानूलः प्रणयथावशिष्टस्यापत्यं पुमान्वाशिष्टः जनपदोरस्यतिवासेजानप्रदः
 व्याकरमधीतेवेतिवावैयाकरणाः क्रममधीतेवेतिवाक्रमकः पदकः खड्गयथाप्रियंगूनां
 भवनंदोत्रप्रियंगवीनंमौद्गीनंकोद्वीरां प्रणयथापंचालस्यापत्यं पुमान्पांचालः वैदे
 हः इज्यथादशरथस्यापत्यं पुमान्दशरथिः फक्यथातडस्यापत्यं पुमान्ताडायराः ।
 गंगायां प्रपत्यं पुमान्गंगोयः वैनतेयः प्रांजनेयः प्रैरक् यथाचटकायापत्यं पुमान्चाठ
 कैरः एरक् यथागोधायापत्यं पुमान्गौधैरः प्रारक् यथागोधायापत्यं पुमान्गोधारः च

अथ नह-३८ पंच ४० चराम ४१ ५४ न ४२ ५५ स न ४३ त म प ४४ क ल्प ४५ शेषः ४६ दे शी य ४७ जानी
 य ४८ द्द य स च ४९ ट मा च च ५० द द्ध च ५१ ज य प ५२ च क ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 रावान् गुरावती गुरावती ल च यथा च्छास्यास्तीति च्छालः वसे कयते वसलः इल च य
 था के नो यस्यास्तीति कै निलः तुं दिलः रायथा लो मान्मस्य सेतीति लोमशः नयथा वामोः
 स्यास्तीति वामनः रायथा प्रज्ञास्यास्तीति प्राज्ञः श्राद्धः प्रार्चः चृत्तिरस्यास्तीति वार्तेः अच
 यथा देता उन्नताः स्यास्तीति दंतुरः रायथा मधुः प्रस्यास्तीति मधुरः वयथा केशाः स्यास्तीति
 केशवः वल च यथा रजोः स्यास्तीति रजस्वलाः निर्यथा धनस्यास्तीति धनीः कन्यथा धा
 नमस्यास्तीति धनिकः विनिर्यथा यशोः स्यास्तीति यशस्वी मायावी मेधावी स्वामी पुस्यथा
 अर्योः स्यास्तीति अर्यो युः मिनि यथा वज्रा मस्तीति वाज्मी प्रल च यथा यो बह संमतं भाषते।

दुःजातीयः दययद् यथा ऊरु प्रमाणमस्य ऊरु दययं दध्नु च यथा जानु प्रमाणमस्य जानु द
 ध्नु मारि च यथा आस्य प्रमाणमस्य आस्य मारि त्रतयप् यथा पंचाच यथा यस्य तसंचतयं ।
 ठक् यथा हारेति युक्तः दौरिकः मुष्टि नाजयति मौष्टिकः दध्ना संस्कृतं दाधिकं मदी चेत संस्कृ
 तं मारी चिकं इति सामान्यवृत्तिस्तद्वित प्रत्यया समाप्ता ॥०॥ अथा व्यय संज्ञस्तद्वित प्रत्ययः तमुल्
 त्रलं प्रधुना ३३ दानी ४ दाप हिल्ल ६ ह १ प्रत् ८ धा ९ धमु १० प्रस्ताति ११ धस् १२ उत १३ प्ररिड् १४ स
 मसत १५ एद्य विर् १६ ध १७ रायस् १८ प्रतसु च १९ प्राति २० दिन २१ रिष्ठातिल २२ रात २३ आस २४
 आहि २५ धा २६ ध्वमुज २७ धमुड् २८ धाड् २९ प्राप् ३० इति विंशत् प्रत्यया तमुल् यथा यस्मा ।
 द्यतः तस्मात्ततः प्रमुस्मादत्त एतस्मादितः परस्मात्परतः प्रादावा दितः त्रलयथा तस्मिन्निति तत्र
 यत्र प्रत्र प्रधुना यथा प्रस्मिन्काले प्रधुना दानी यथा प्रस्मिन्काले इदानी तदानी दा यथा सर्वे

यथाक्षत्रस्याप्यपुमानक्षत्रियः स्वयथाकुलस्याप्यकुलिनः एवथाकुरेपस्यपुमान्
कौरवः यत यथामूर्द्धिनवोमूर्द्धन्यः उरस्यः दंत्यः इत्यथाउदुतो गंधो यस्य स उदुंधिः
पूतिगंधिः सुगंधिः इति च यथा केसुमान्यस्य संजातानि कुसमितो वृक्षः अत इ यथा पु।
व्यमेव धनुर्यस्य स पुष्पधन्वा यद्वदुधोः प्रस्थासाद्यष्टौ धी चंद्रस्यथा केशेन वित्तः कै
शचंद्रः चरणाय यथा दर्पेण वित्तः दर्पे चरणः इत्यन्यथा सर्वेषामतिशयेन प्रियः प्रेष्टः प्रे
ष्टवरिष्टः वहिष्टः गरिष्टः वर्धिष्टः द्राधिष्टः स्थविष्ट इत्यस्य यथाऽप्रियेन प्रियः प्रेष्टान्
गंहीयान् तरय्यथाऽपुनर्गोरतिशये कुमारः कुमारतमः तमप्यथाऽप्रयमनमोरतिशयेन
पदुः पदुतमः कल्पयथाऽईषदसमाप्तः इंदुः इंदुकल्पः देशो यथाऽईषदसमाप्तः पर्वतः च
पर्वतदेश्यः देशोपरयथाऽईषदसमाप्तो राजा राजदेशीयः जातीपरयथाऽपदुः प्रकारः प

दिगाहि ग्रामात् धायथा कतिप्रकारकतिधाध्यमुज्यया एकत्रया कुरुते एकध्यमुज्यय
 यादिप्रकारद्वैधं त्रैधं राधाडुद्धि प्रकारद्वैधात्रैधाग्रामयथा विरंतरमेव चिरंतरमेव चिरंतरं
 समुतरं प्रतितरमुत्सव्ययाव्यस्तिद्वितः प्रथभाववाचकरतद्वितोयथा त्वशतल २ इमनि ३
 निचरष्यज्जपयत ६ य ७ ठ क ट य क ट प्र १० प्र ११ पु १२ इति द्वादशप्रत्ययाः त्वयथा पटोर्भा
 वः पटुत्वमत्तल्यथा पटोर्भावः पटुतामृठता इमनियथा प्रथोर्भावः प्रथिमामृदिमालखिमा
 व्यज्यथा मृठस्यभावः दास्यैतस्यभावः श्रेयसौभाग्येयतयथा स्तेनस्यभावः स्तेयं ययथा
 सख्युर्भावः सख्यं ठकयथा कयेर्भावः कायेयेजातेयेयकयथा बृहस्यतेर्भावः बौर्हस्यपयंप्रा
 जापस्यैरोहित्यं प्र १३ यथा प्रस्यभावः प्राग् ३ युस्यभावः प्रौष्ठं कौमारं प्रौरभं प्रण

स्मि१
 आयथापूर्वस्मिन्संवसरेपरुत्प्रादिइयथाप्राप्तिस्वसरेपरिह
 न्कालेसर्वदासर्वशब्दस्यवासनारादेशःतिल्लयथातास्मिन्कालेहिंरातहिंयथाप्रस्मिन्कालेइहकु
 हप्रत्ययथाकस्मिन्कालेकथायथायेनप्रकारेणयथातथायमुपयाप्रनेनप्रकारेणइत्येकेन
 प्रकारेणकथंप्रस्तातियथापूर्वस्यादिशिपूर्वस्यादिशःपूर्वादितिवायुस्तात्द्युस्यथासमा
 नेहनिस्तद्यःसमसन् यथाप्रस्मिन्कालेप्रद्युःराद्युस्यथापूर्वस्मिन्तहनिपूर्वेद्युःप्रत्यस्मिन्तहनि
 प्रत्येद्युःप्रत्यतरस्मिन्तहनिप्रत्यतरेद्युःइतरेद्युःपौरद्युःप्रथरेद्युःतस्यचयथादक्षरातोवसतिद
 क्षरातःप्रागतःदक्षरातोरमणीयःउत्तरतोवसतिअदतप्रागतःप्रतिर्वेयाउतरस्मिन्उतरस्माद्वा
 उतरत्तदक्षरात्प्रथएत्त्रिद्युथाऊर्द्धमुपरिरिखुलिल्लयथाऊर्द्धमुपरिखुत्तरान्प्रयथापूर्वे
 राउतरेणप्रस्यथादक्षरास्यादक्षरास्याःदक्षराप्राहियथादक्षरास्यादिशिदूरेग्रामस्यद

परस्मैपदसंज्ञकानामात्मनेपदसंज्ञकानांचत्रीणित्रीणिवचनातित्रयः पुरुषाः प्रथममध्य
मोत्तमसंज्ञका भवन्ति १० एकदिवहुसंज्ञानियदान्येकैकशस्तिडाप्रस्यार्थेतेषु त्रिषु पुरुषेष्वेकै
कस्मिन्नेकवचनदिवचनबहुवचनानि भवन्ति परस्मैकर्तृरिज्ञेयं नभावेनापि कर्मणि परस्मैप

परस्मैचात्मनेभाजो वचनानि त्रिधा त्रिधा त्रयस्तपुरुषाज्ञेयाः प्रथमोत्तममध्यमाः ११ ए
कदिवहुसंज्ञानियदान्येकैकशस्तिडा परस्मैकर्तृरिज्ञेयं नभावेनापि कर्मणि १५ आत्मनेतु
त्रिषु ज्ञेयं भावैककर्तृरि कर्मणि धातो रकर्मकाभ्यावे प्रथमैकवचनस्तथा १६

दं कर्तव्येव प्रथमं प्रयोक्तव्यम् १५ धातो रकर्मकाभ्यावे प्रथमैकवचनस्तथा भावेऽकर्मद्रातो रात्म
नेपदं प्रथमपुरुषैकं चनमेव भवेति यथा स्वीयते देवदत्तेन १६ सकर्मका कर्मकाद्वातोः कर्तृरिस्मृ
तमात्मनेकर्तृरि सकर्मकादकर्मकाच्च धातो रात्मनेपदं भवति यथा घटं कुरुते देवदत्तशेते हरिः

पथात्रिहृष्यभस्वभावः त्रैहृष्यनं यौवनं माद्वैवगौरवं पुङ्गवः प्रथमः शीघ्रस्य भावः शमणीयकमृवास
 नीयकमृग्राचायेकमृशतिभावः वाचकस्तद्धितप्रत्ययः १२ प्रत्यतिप्रत्ययाः तिपूर्वमिति प्रथममि
 पूर्वस्मस्तेऽस्मात्तेऽस्तेऽस्माद्येध्वेएवहेमहेतिडाचनवपूर्वोद्धृतादेशावयौदिधापरस्मैपदमाख्या
 तमित्यस्यार्थः तिवादिनवयत् छः प्रत्ययाधित्येकादशधापरस्मैपदं भवति तिडानवात्मनेपदमि

सामान्याव्ययभावाख्यास्त्रिविधस्तद्धितोमातः पदानां तु समर्थानां प्रथमा द्वा प्रत्ययते १२ श्री
 तिडाचनवपूर्वोद्धृतादेशावयौदिधापरस्मैपदमाख्यातं तिडानवात्मनेपदं १३ श्री॥

तस्यार्थः तादीतिनवशानचकानचौचैत्येकादशधाभ्यात्मनेपदपुक्तं परस्मैचात्मनेनागोवच
 नानिचिधात्रिधापतेषु व्याजेषाः प्रथममध्यमौ तमास्त्यस्यार्थः १३॥ २॥ श्री श्री रामराम

शिक्षिकर्मकानां धातूनां प्रधानेकमिति डाभिहिते सति प्रथमा भवत्य प्रधानेकमिति प्रथमाति
 डाभिहित्वा द्वितीयाण्येतेति डाभिहिते कतैकमिति प्रथमाति डाभिहित्वा द्वितीयाहेतुकसंरित्वा
 याति डाभिहितत्वाद्यथानीयतेऽजादेवदत्तेन ग्रामेन्दुहादीनामप्रधाने रावति डाभिधीयते या

अहमावां वयं स्वेभिः कृतमो नान्यथा मतः प्रत्यथा च ग्रहासे स्यात्वे मन्येऽहं च मोक्षसे १८

यादुह्यते जीर्णोपालेन क्षीरं याच्यते राजा ब्राह्मणो न कंवलमित्यादिरांपतधातोः यः कर्ता कर्म
 भूतः स एव ति डाभिधीयते यथा गम्यते राजा भूयो ग्रामं बोध्यते शिष्यः शास्त्रं हृणा इत्यादि। जु२
 प्रयोगवशाद्देयम् १८

पतु कर्मणि निर्दिष्टं क्रियते तत्सकर्मकात्कर्मणि सकर्मकादेव धातोः सजने पठं भवति यथा लोकः
 क्रियते विष्णुना १ नामैवेति नामयदैरेव प्रथमपुरुषः संयुज्यते यथा जयति हरिः त्वमिति त्वं पु
 वां पूर्वमित्येभिस्त्रिभिरेव मध्यमपुरुषः प्रयुज्यते यथा जयामि पुवां जययः पूयं जयय १८ ग्रह

सकर्मो कर्मकाद्भातोः कर्तोरिस्मृतमास्ते मपु कर्मणि निर्दिष्टं क्रियते तत्सकर्मकात् १
 नामैव संनियोक्तव्यः प्रथमतः पुरुषो भवेत् त्वं पुवां पूयमित्येभिस्त्रिभिरेव तु मध्यमः १८

मिति ग्रहमावां वयमित्येभिस्त्रिभिरेवो तमपुरुषः प्रयुज्यते यथा हं जयामि प्रावां जयावः वयं
 जयामः अन्यथेति प्रहासे तूतमपुरुषमध्यमपुरुषयो व्यत्ययेन पूयेन प्रयोगो भवति यथा त्वं म
 न्यः हं नोक्षेति प्रधाने कर्मणि न्यादेर्लो दीना हर्दि कर्मणामप्रधाने पुहादीनां रावंते कर्तोरि कर्म

अथमिन्द्रवाचकः कृत्यस्यः सकर्मकाद्वातोः कर्मणि भवत्यकर्मकाभ्यावेन वतिकर्मणि यथा
 देवदत्तेन तीक्ष्णमुद्रः भावे यथा देवदत्तेन भूतं कृत्याश्च खलार्थाश्च सकर्मकाद्वातोः कर्मणि भ
 वत्यकर्मकाभ्यावेऽनीयरयत्कषणपरवले वचः पुजिति प्रत्ययाः अध्येन कृत्यसंज्ञाः प्रकीर्तिताः
 इति ते चोच्यंते तव्यपयाभोक्तुं योग्यो भोक्तव्यः श्रौद नो देवदत्तेन देवदत्तस्य वा तव्यपयासे वितव्यः

त्रिषु गत्यर्थे कादिभ्यः तथा चैवापि कर्मणि प्रकर्मकात्समुत्पन्नो वर्तते
 कर्तव्यः हर्तव्यः स्थाद्यनीयर यथा करणीयं स्पर्शणीयं यद्यथा देवप्राप्यं ज्ञेयमित्यादि कषयथा
 सत्यः शिष्यः कृत्यः वृष्यः भृत्यः स्थादिरप्यद्यथा कायं नेद्यं भाग्यं वाच्यमित्यादि खलपयास्त्वेन क
 तुं शक्यः सुकरः दुःस्वेन क्रियतं दुष्करः दुर्लभः स्थादिपुच्यथा गृह्येण दीयते तिस्रदानं कर्तव्येण

अथ कृतप्रत्ययाः कृतस्त्रिष्वपि वर्तेते भावे कर्तृरि कर्मण्यज्ञवत्सुदृक्त्ति नद्यज्ञो भावे यज्ञकारोऽचा
 नुवर्णिताः कृतप्रत्ययाः भावकर्तृकर्मसु भवन्ति तत्र भावेऽच्यप्रत्यसुदृक्त्ति नद्यज्ञयज्ञप्रकारः अ
 इ इत्येते प्रत्यया भवन्त्यच्ययाचयः नयः क्रमः क्षयः इत्यादिपुंस्ये वभ्रुष्यया नि करः दारः वटः
 हरः प्रभवः इत्यादिपुंस्ये वक्ति न्यथा कृत्तिः बुद्धिः सिद्धिः पुष्टिः वस्तिः प्राप्तिः इत्यादि स्त्रियां च न्य

कृतस्त्रिष्वपि वर्तेते भावे कर्तृरि कर्मणि अज्ञवत्सुदृक्त्ति नद्यज्ञो भावे यज्ञकारोऽचानुवर्णि
 ताः २०

पापकः रणाः भावः पादः योगः स्पर्शः स्वेदः इत्यादिपुंस्ये वपुच्यया चेतना छेदना मेदना खाद।
 नामननाभावना इत्यादि स्त्रियां अकारप्रत्ययो यथाचिकीर्षा जिगमिषाचिकिस्तावमुक्ता विव
 द्वाजितासा इत्यादि स्त्रियामड यथा उयदा अभिरव्यामिदा मिदादिदा जटा इत्यादि स्त्रियां शयया

क्रिया इति नामवाचि संज्ञा २०

१३

अथ कर्तुरिवाचिनः कृत्यस्य उच्यते इह सुचतुर्विचत नक्षिर्किपरचया कनल्युणि
 न्यचउकारः प्रणउकजउकठकस्त्याद्याः कर्तुरिभवति इह सुचयया प्रलं करिस्सुः क
 वतुयेयागतवान्कृतवान्चिचययासुयुददातीति सुदामात् नयया कर्तो हतो किप्

13

इह सुतवतुचिचत नक्षिपकपरचया कनल्युणि न्यचः उकार एणवुक नुठक चटका
 दयः कर्तुरिस्मृताः २२ भावे चोतरकाले ल्यप् तुमन्त्वाः पूर्वकालजाः कर्मणि प्रथमाते
 षोद्धितीयातु विशेषतः २३

यथा उपनिषदासुः प्रासुः कपरचयया प्रसरो देवदत्तः याक् यथा श्रोदतस्य भिक्षाकः ल्युपया
 नंदनः शिनिषया ग्राही वाही अचयया श्रोदतस्य पचः उकारे यथा चिकीर्षुः प्रणयया कुं
 भकारः उकारे यथा ग्रासं गामुकः ठक् यथा सीधुपः जलं पुष्पं भवतं व्यंजनं प्रतुल्यं भयं सुसु

दीयते दुर्दानम्, पानं दुःपानमित्यादि त्रिषु गत्यर्थे कादिभ्यस्तथा चैर्वीथिकर्मणि ग
 त्यर्थे कादिभ्यः ता प्रत्ययभावकर्मकर्तृषु भवति कर्मणि यथा देवदत्तेन गामो गतः क
 र्तरि यथा देवदत्तो गामं गतः भावे यथा देवदत्तेन गतम् अनुश्रुत्यः सूर्येण हृदः हृदमनु
 श्रुत्यः प्रतुश्रुत्यं हृदेन श्रुतिश्रुत्यकृत्या देवदत्तेन कृत्या मां श्रुत्यो देवदत्तः श्रुत्यं भ
 कर्तृभावयोः २१

वीतत्यादि कर्मणि प्रत्ययः कर्मकर्तृभावे यथा प्रभुतः श्रुतं देवदत्तेन प्रभुतं देवद
 तेन प्रकर्मकाद्वा तुभ्यो विहितस्तत्प्रत्ययः कर्तृभावयोर्भवति कर्तरि यथा श्रुतं नदी
 भावे यथा श्रुतं नदी २१

वर्तमाने तु निर्देशे वर्तते प्रातः न चैतद्व्यसंज्ञकारव्याज्जमासेन तु सिद्धति २४ गुं
 यनादाशरथेनार्हश्लोकानां पंचाविंशतिः परथेभारमुद्गाढं प्रभवे
 यमवेभवे २५ इति श्रीमद्धाररुचिनाक्तं शब्दचक्रम् समा
 प्तम् ॥

भावेति २३ वर्तमानेति २४ गुं येनेति २५ ॥ इति श्रीमद्धाररुचिनाक्तं शब्दचक्रम् सप्तमं
 संवत् ०१८२६ फाल्गुण शुक्ल २ शनिवालिखतं श्रीविष्णुदत्तेन श्रीरामरामराम

26
A/c 169

15

28